

АКТИВІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО РУХУ НАПЕРЕДОДНІ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ПЕРЕВОРОТУ (ВЕРЕСЕНЬ – ЖОВТЕНЬ 1917 р.)

© Зінкевич Р.Д., 2008

Розглядається розвиток українського військового руху восени 1917 р. до приходу більшовиків до влади, його вплив на революційні процеси, що відбувались у цей період в Україні.

Extension of the Ukrainian military movement before Bolsheviks came to power in the autumn of 1917 and its influence on the revolutionary processes taking place in Ukraine at that time have been considered.

Досліджуючи національний рух українського народу за відновлення своєї державності в 1917 – на початку 1918 рр., необхідно виділити як окрему його частину – військовий рух, в якому брали участь мільйони українців, одягнених в солдатські шинелі. На жаль, проблема місця і ролі військового будівництва в політиці Центральної Ради і українських політичних партій, його вплив на революційні процеси, що відбувались в той період в Україні, в сучасній історичній літературі недостатньо висвітлено. Однією з маловідомих сторінок в історії українського національно-визвольного руху 1917 – початку 1918 рр. є його активізація напередодні більшовицького перевороту. Актуальність теми полягає в тому, що глибокий та всебічний аналіз цих проблем має велике практичне значення для розв'язання завдань розбудови національної держави сьогодні і дає змогу уникнути помилок, допущених в минулому у військовому питанні. Цю проблему прямо або опосередковано зачіпали своїми дослідженнями такі сучасні українські історики, як В.Є. Голубко, Л.С. Дещинський, М.Р. Литвин, К.Є. Науменко, В.Ф. Солдатенко, О.П. Реєнт, Л. Парчева, Я. Тимченко.

Придушення заколоту Л. Корнілова привело до нового підйому національно-визвольного руху в Україні. Також це відчувалось і на фронті. Загроза збройного розгрому різноманітних українських військових організацій з боку монархічно налаштованого командування зникла. Використовуючи велике піднесення національно-визвольного руху в Україні, в тому числі серед солдатів Південно-Західного і Румунського фронтів, Центральна Рада через свої військові організації знову активізувала свою діяльність з формування українських частин і домоглася при цьому значних успіхів. На початку вересня в Одесі був сформований Гайдамацький курінь у складі шести піхотних, кулеметної та кінної сотень і гарматної батареї [1, с. 142–143], в Бердичеві – Важкий артилерійський полк ім. Т.Г. Шевченка [2, с. 159]. На Румунському фронті була українізована 4 стрілецька дивізія [3, с. 374]. Як на фронті, так і в тилу, розпочався посилений процес українізації військових частин. До кінця вересня 1917 р. Генеральний військовий секретаріат домогся дозволу на відкриття українських піших шкіл прапорщиків, українських відділень при інженерній і артилерійській військових школах. Начальник Київського військового округу був повідомлений про це телефонограмою начальника Генерального штабу [4, 19 вересня]. У вересні Генеральний військовий комітет українізував Другу київську школу прапорщиків, до якої вже 27 і 28 вересня було прийнято 75 вояків-українців [4, 30 вересня]. Військове міністерство дало дозвіл на українізацію запасного артилерійського дивізіону, запасного інженерного полку, телеграфної запасної роти, запасного батальйону самокатників в Києві, а також на розгортання запасного кулеметного батальйону в український полк двобатальйонного складу [5, с. 370].

12 вересня 1917 р., за дорученням Генерального Секретаріату, до Ставки було відправлено делегацію Українського Військового Генерального Комітету у складі С. Петлюри, П. Скрип-

чинського і В. Кедровського. Переговори велися переважно між С. Петлюрою і О. Керченським. Українська делегація домагалася проведення широкої українізації армії, при тому головним аргументом на її користь висувалося твердження про кращу боєздатність українських частин на тлі загального розкладання російської армії [6, с. 38].

У вересні активізували свою роботу українські військові ради. Щоб прискорити українізацію армії 2 вересня 1917 р. в Києві відбулася нарада Всеукраїнської Ради військових депутатів, на якій було ухвалено необхідність скликання в найближчий час 3-го Всеукраїнського військового з'їзду [4, 3 вересня]. Це рішення підтримало Українське військове товариство ім. гетьмана П. Полуботка [4, 6 вересня]. Українські військові ради ставили вимогу скликання фронтних з'їздів. Для цього Генеральний секретаріат, який очолював С. Петлюра, розіслав по фронтах своїх агітаторів. Особливо енергійно вони діяли на Південно-Західному фронті. Їм вдалося ще літом почати українізацію 34-го армійського корпусу Особливої армії, яким керував генерал П. Скоропадський. Скоропадський, своєю чергою, створив доволі добре організовані школи старшин, завдяки чому корпус перетворився в серйозну силу в руках Центральної Ради. Під тиском обставин, які склалися на фронті, командування пішло на поступки вимогам Центральної Ради з українізації армії. Так, 29 вересня 1917 р. командувач Південно-Західним фронтом генерал Н. Володченко видав наказ, яким дозволяв скликання фронтного українського з'їзду [7, Ф.2067, оп.1, с.3811, арк.65; 8. – с. 93]. Проте до взяття більшовиками влади в свої руки Ставка і командування фронтів займали суперечливу позицію стосовно формування армії за національним принципом, прагнучи її обмежити. Генеральний Секретаріат 29 вересня створив Секретаріат військових справ, який відав організацією і формуванням українізованих військових частин, затвердженням і усуненням військових чинів у військових округах на території України та у всіх українських частинах [9, с. 518].

При Генеральному штабі була затверджена посада представника Центральної Ради, першим представником якої став полковник Віктор Павелко, а 6 вересня Керченський затвердив Всеукраїнську Раду військових депутатів [10, 7 вересня]. 22 вересня Тимчасовий уряд дав дозвіл провести українізацію 20 дивізій, які повинні були поповнюватися за рахунок вже українізованих полків, а 3 жовтня А.Ф. Керченський підписав наказ про поповнення солдатами-українцями 15 піхотних дивізій, однієї стрілецької дивізії і 2-х артилерійських дивізіонів [11, с. 169; 10, 6 жовтня]. У жовтні на Південно-Західному фронті виділилися з 3-ї кінної дивізії XI армії український кінний полк, був створений також український полк в 27-й піхотній дивізії, а з відділів 101, 102 і 103 дивізій виділено було по одному українському ударному куреневі. [3, с. 374]. Якщо взяти загалом, то на Південно-Західному та Румунському фронтах в цей час було повністю українізовано 42 і частково 11 полків, в яких нараховувалось близько 79 тис. солдатів [12, с. 168].

Оскільки уряд пішов на деякі поступки, Центральна Рада почала втручатися в оперативно-тактичне керівництво військами. Для консолідації своїх сил вона в кінці вересня і в середині жовтня 1917 р. провела українські військові з'їзди Румунського і Південно-Західного фронтів. Військовий український з'їзд Південно-Західного фронту відкрився 4 жовтня в Бердичеві за участі В. Винниченка, С. Петлюри і М. Ковалевського. На з'їзд з'їхалося близько 700 делегатів [13, с. 6–7]. До президії було обрано: від українських соціалістів-революціонерів – П.С. Куцак, Ралій, Сверстник і Бондар; від трудовиків – М. Шинкар і безпартійний Григорєв [4, 6 жовтня]. Якщо взяти партійний склад делегатів з'їзду, то згідно з анкетною, в перші дні було 57 % українських соціал-революціонерів, 11% українських соціал-демократів, решта 32 % безпартійних. Під кінець з'їзду безпартійні майже усі приєдналися до есерів, були випадки переходу до українських есерів від трудовиків і соціалістів-федералістів. Від фракції есерів ніхто не вийшов. Головою фракції есерів був П.С. Куцак (Чалий) [10, 14 жовтня]. Ці дані показують, що найбільший вплив на з'їзді мали українські соціалісти-революціонери і вони вагомо впливали на усі рішення з'їзду. Головував на з'їзді штабс-капітан М. Шинкар, який пізніше був командувачем військами Київського військового округу, а ще пізніше, як представник крайніх лівих ідей, керував Звенигородським повстанням. На з'їзд був запрошений генерал П. Скоропадський. [10, 14 жовтня]. На військовому з'їзді була обрана фронтова військова рада, до складу якої входило 80 осіб. Вона мала створити Виконавчий Комітет та відповідні секції. Головним завданням фронтової Ради була українізація військових частин на

Південно-Західному фронту [10, 18 жовтня]. З'їзд постановив паралельно з загальновійськовими створити гарнізонні, армійські і фронтові українські військові ради [7, Ф.2083, оп.1, л.1, с.6, арк.29].

Якщо з військовими українськими радами на нижчих рівнях командування фронту якимось мирилося, то дозвіл на створення дивізійних, корпусних, а, особливо, армійських і фронтових рад воно не давало. Штаб фронту і виконавчий комітет фронту чинили різні перепони в діяльності української фронтової ради. У штаб Верховного головнокомандувача посилалися численні скарги, щоб не допустити їх існування, тому що вони вносять дезорганізацію у війську. Внаслідок цього Верховний головнокомандувач видав наказ про її заборону, незважаючи на заяви членів ради про те, що в цей момент велику роль в зміцненні армії відіграла б українізація фронту і створення авторитетного органу в масштабі фронту в образі української фронтової ради [7, Ф.2083, оп.1, л.1, с.6, арк.44]. Варто зазначити те, що в цей період на Південно-Західному фронті вона користувалася великим впливом серед солдатів-українців в кожній армії. Українським військовим радам в багатьох місцях вдалося взяти під свій контроль склади зброї та боеприпасів.

Генеральний військовий секретаріат Центральної Ради восени 1917 р. став практично виконувати функції командного органу арміями Південно-Західного і Румунського фронтів. Про це говорилося в багатьох телеграмах командувачів арміями Південно-Західного і Румунського фронтів. В телеграмі від 17 жовтня 1917 р. в штаб Верховного головнокомандувача повідомлялось, що Генеральний військовий секретаріат посилає телеграми і повідомлення в частини VIII армії мимо комісаріату і штабу Російської армії [7, Ф.2015, оп.1, с.3, арк.178; 8, С.95]. У цих телеграмах також були прохання не допускати втручання в управління армією з боку Генерального військового секретаріату і його українських військових рад. Лише завдяки йому був усунений з посади начальника Київського військового округу К. Обручев. [4, 1 жовтня]. 4 вересня на зібранні представників від українців усіх військових частин Київського гарнізону була прийнята постанова, яка вимагала негайного усунення К. Обручева з посади, а на його місце мав бути призначений новий начальник Київського округу за згодою Центральної Ради. Це саме вимагали і українці Бердичівського гарнізону і частин Південно-Західного фронту [10, 7 вересня]. Цього ж вимагала і Всеукраїнська Рада військових депутатів у своїй резолюції, яка була ухвалена на засіданні 19 жовтня. У ній говорилося, що "Всеукраїнська Рада військових депутатів пропонує усім військовим частинам і особам не виконувати розпорядження начальника округу, доти такий не буде призначений за згодою Центральної Ради" [10, 25 жовтня].

У вересні – на початку жовтня в багатьох частинах 5, 6, 31, 32, 34 і 41-го армійських корпусів Південно-Західного фронту були проведені військові з'їзди солдатів-українців, які вимагали від Тимчасового уряду українізації військ усіх гарнізонів на Україні, усунення деяких комісарів і командувачів округами [12, с.158]. 24 вересня 1917 р. була проведена фронтова конференція солдатів-українців Румунського фронту, в резолюції якої містилася вимога до Тимчасового уряду прискорити процес виділення українізованих частин на Румунському фронті [14, 26 вересня].

Командування було стурбоване зростанням міжнаціональної напруги в армії у зв'язку з формуванням українських частин. Наприклад, у рапорті комісара XI армії І.І. Кириєнка говорилося, що в частинах 6-го армійського корпусу дуже загострилися відносини між українцями і великоросами стосовно його українізації. "Вважаю за потрібне, – писав він, – прийняти остаточне рішення, не затягувати його до появи ексцесів" [8, с. 95]. В наступній телеграмі він також просив прискорити вирішення питання про українізацію корпусу, щоб уникнути кровопролиття [8, с. 95]. Отже, ми бачимо, що Ставка і Тимчасовий уряд неохоче йшли на створення українських військових формувань, тому що хотіли зберегти імперію в її повному складі, боялися виходу з неї України, а тому робили все від них залежне, щоб не допустити створення Україною своїх власних військових формувань. Вони боялися спалаху міжнаціональної ворожнечі в армії, яка могла перерости у збройну боротьбу, і тоді не могло б бути мови хоча б про будь-який контроль за нею і збереження фронту. Але, не маючи можливості зберегти старі методи керівництва армією, Тимчасовий уряд і Ставка змушені були все більше рахуватися з українськими військовими організаціями. У жовтні вони дозволили провести українізацію на Північному і Західному фронтах, по дві дивізії на кожному фронті, а на Південно-Західному і Румунському – відповідно по шість. Усього ж дозволялося українізувати 16 дивізій [15, с. 207].

Незважаючи на те, що українізація армії в цей час набрала масового характеру, не можна вважати, що українські частини, що формувалися, були вже дійсно реальними бойовими одиницями. Це підтверджується і самими керівниками українізації. Наприклад, генерал П. Скоропадський скаржився на майже повну відсутність українського старшинського складу в 34-му армійському корпусі. “Прибувше поповнення, – повідомляв він, – поступає ненавченим. Старших офіцерів-українців, не дивлячись на всі прийняті заходи, все ще не вистарчає” [7, ф.2246, оп.2, с.59, арк.148]. Були також не укомплектовані полки імені гетьманів Дорошенка, Сагайдачного, ім. Грушевського і багатьох інших формувань. Український Військовий Генеральний Комітет звертався до усіх генералів і офіцерів, які були резервістами Київського військового округу, що визнають себе українцями, записуватися в реєстр в Українському Військовому Генеральному Комітеті, тому що не вистачало кадрів різних родів військ для нових дивізій, що українізувалися [4, 5 жовтня]. Таке ж прохання було і до українців діючої армії, які хотіли б перевестися в українізовані частини на підставі телеграми Верховного головнокомандувача [4, 11 жовтня]. У жовтні Центральна Рада розгорнула широку агітацію серед солдатів Південно-Західного і Румунського фронтів. У міру загострення загальної економічної і політичної ситуації в країні, Центральна Рада все більше поширювала свій вплив на армію. Якщо відносини Тимчасового уряду з нею перед більшовицьким жовтневим переворотом в Петрограді загострилися до краю, то зі Ставкою, навпаки, покращалися. Фактично, тепер в імперській Росії міг розраховувати на владу тільки той, хто керував армією. Незважаючи на те, що Ставка втратила частково статус вищого командного органу армії, формально вона ним ще вважалася. Там це добре розуміли. Тому, щоб нейтралізувати більшовицький вплив на солдатські маси, вона все більше йшла на поступки українським військовим радам. Починаючи з другої половини жовтня, їх агітатори одержали можливість вільно їздити по фронтах і проводити роботу у військах. Так, на Румунському фронті активну діяльність розгорнув Український військовий комітет. Він направив своїх агітаторів на фронт. Військова влада видала спеціальне посвідчення, в якому рекомендувалося усім військовим начальникам не чинити ніякого опору агітаторам [7, ф.2085, оп.2, с.59, арк.148].

В українських військових комітетах восени 1917 р. найбільший вплив мали дві партії – УПСР і УСДРП. Інші партії мали значно менший вплив. Фактично, ці дві партії в армії відображали інтереси Центральної Ради і її політику по відношенню до армії. Вони впливали на рішення як Центральної Ради, так і Генерального Секретаріату. На IV з’їзді УСДРП, який проходив з 30 вересня по 3 жовтня 1917 р., з доповіддю виступив С. Петлюра. Він дав характеристику російській армії, де вказав, що становище в ній трагічне і її може врятувати тільки перехід на національно-територіальне комплектування. С. Петлюра намітив основні завдання партії в армії: по-перше, посилення агітації і літератури, тому що наближалися вибори на фронті; по-друге, демократизація, необхідно вирвати ініціативу демобілізації з рук російської влади. Він запропонував, щоб Генеральний Секретаріат заздалегідь створив необхідний апарат, який би взяв під час демобілізації під охорону українських частин усі комунікаційні шляхи в Україні, поставив би скрізь заслони. УСДРП повинна брати активну участь у фронтових українських з’їздах, які в цей час відбувалися. С. Петлюра визнав також, що українізація військ відбувалась стихійно і партія тільки великими зусиллями надавала цьому рухові організаційний характер, чим застерегла його від авантюристів [10, 5 жовтня]. З’їзд доручив фракції партії в Центральній Раді вимагати від Центральної Ради і її Генерального Секретаріату “для забезпечення України від дальшої руїни під час мобілізації армії розробити і впровадити в життя план демобілізації армії...; в зв’язку з закінченням війни негайно виготовити план переходу від постійної армії до міліційної системи оборони України [16, с. 344].

Політика Центральної Ради, яка проходила під впливом українських соціал-демократів і есерів проти створення регулярної армії до жовтня 1917 р., призвела до негативних, можна навіть сказати трагічних наслідків. Спроба перетворити українізовані частини в свою опору не виправдалась. Незважаючи на їх багаточисельність, солдати цих частин були дуже розпропагандовані більшовиками. Щоб не втратити вплив серед них, УСДРП і УПСР також змушені були зайняти лівіші позиції в своїй політиці. Часто було так, що пропаганда політичних поглядів тієї чи іншої партії в армії підмінялась явною демагогією, яка була націлена на досягнення популярності.

Внаслідок цього в більшості українізованих частин солдати теж почали ділитися за політичними поглядами. Міжпартійна боротьба, яка спалахнула тут, не могла сприяти збереженню боєздатності частин, що формувалися. Вони перетворювалися в зняряддя тієї чи іншої політичної партії, яка завоювала в них симпатію. Наприклад, навіть добре організований 1-й український корпус під командуванням П. Скоропадського не викликав довір'я в Центральній Раді. Зі свого боку П. Скоропадський з розумістю ставився до Генерального військового секретаріату, який складався за його словами “з неуків в своїй справі” [17, с. 104]. Незгоди щодо питання військового будівництва серед українських політичних партій об'єктивно вели до ослаблення їх збройних сил, сприяли їх дезорганізації.

У жовтні 1917 р. відбувся Всеукраїнський Військовий Ветеринарний з'їзд, який пройшов у Києві 12–13 жовтня. Він вимагав українізації ветеринарного персоналу у військових частинах фронту, а усіх ветеринарів-українців, які несли службу за межами України, повернути на Україну. З'їзд вимагав організувати ветеринарний відділ при Українському Військовому Генеральному Комітетові і виробив його статут [10, 17 жовтня]. У жовтні в Києві почалось створення двох сердюцьких дивізій. Центральна Рада з підозрою віднеслася до них. Річ у тім, що УСДРП і УПСР, які становили її основу, знаходилися під постійною критикою правих партій – федералістів-автономістів, самостійників-соціалістів, українсько-хліборобської соціалістичної партії та інших, боялися, що створені ними військові формування будуть використані як засіб тиску на політику Центральної Ради. Про це прямо сказано в резолюції УСДРП: “...утворення сердюцьких полків не є в інтересах ні селян, ні робітників, а затія цілком буржуазних кіл громадянства чи їх прихвоснів, і тому уся українська демократія мусить об'явити цим буржуазним намісникам найрішучішу війну, роз'яснювати і виявляти дійсну їх природу і походження, вести організацію української народної армії під революційно-демократичним гаслом перетворення її в народну міліцію” [10, 23 листопада]. Тому, за наказом С. Петлюри вже сформовані дивізії чисельністю в 15 000 чоловік були розпущені як “контрреволюційні” [18, с. 43]. Розпустивши їх, Центральна Рада почала формувати нові полки за “отаманським” принципом. Тобто отаману давали гроші і він на свій розсуд формувал полк. Така непослідовна позиція Центральної Ради у військовому будівництві, як визнавали деякі з її діячів, призвела до того, що на початку грудня 1917 р. в “розпорядженні Центральної Ради власне не було ніякого війська” [18, с. 43]. Проте в умовах розвитку національно-визвольного руху їй здавалося, що багаточисленні привітання з фронтів і тилкових частин на її адресу свідчили про зростання її сили.

Тимчасовий уряд найбільше боявся посилення в Україні політичного впливу Центральної Ради. Її авторитет серед населення, в тому числі серед українських солдатів Південно-Західного і Румунського фронтів, зростав. Солдатські маси на цьому етапі розглядали Центральну Раду як єдиний національний уряд, який може вирішити пекучі соціальні і національні проблеми. Про це вони заявляли в численних резолюціях зборів, які поступали на адресу Центральної Ради і Генерального Секретаріату. Це давало можливість Малій Раді на своєму засіданні 10 жовтня, проти волі Тимчасового уряду, прийняти постанову про скликання Українських Установчих Зборів, які повинні були сформувати вищі державні органи в Україні [19, с. 63]. 1 грудня 1917 р. проголошувався днем початку складання виборчих списків [20, ф.1133, оп.1, с.5, арк.3].

У відповідь на дії Центральної Ради Тимчасовий уряд викликав в Петроград представників Генерального Секретаріату. Міністр юстиції видав наказ прокурору Київської судової палати почати слідство і, у разі порушення закону, притягти генеральних секретарів до кримінальної відповідальності. Шовінізм Тимчасового уряду викликав справедливий гнів в українських солдатів. Щоб уникнути відкритого конфлікту в умовах революційної кризи, що загострювалась, Тимчасовий уряд повідомив, що закінчує збирання матеріалів з питання у справах, які повинні передатися з відання Міністерства внутрішніх справ у відання Генерального Секретаріату, а національний відділ уряду розробляє відповідне положення для внесення цього питання на розгляд Тимчасового уряду [20, ф.1788, оп.84, с.2, арк.7].

В середині жовтня 1917 р. стало зрозуміло, що уряд втратив контроль над армією. В умовах розвалу фронту маса солдатів ринулася в тил. Під впливом демагогічної більшовицької агітації

вони активно включалися в аграрний рух. Не були винятком в цьому і українські частини. Так, в телеграмі командувача XI армії повідомлялось, що “українські дивізії грабують садиби в Подільській губернії” [8, с. 105]. Потрібно зазначити, що ці активні дії збільшовизованих солдатів у прифронтових районах України змушували Центральну Раду іти на радикальніші реформи.

Тимчасовий уряд уже не міг справитися з наростаючим національно-визвольним рухом в Україні. Наслідком цього стали велетенські зміни в політичній ситуації в Україні. Якщо до жовтня її визначали три головні політичні сили: Тимчасовий уряд, Центральна Рада і ліві партії Росії, то на цьому етапі позиції першої були підірвані. В Україні Тимчасовий уряд міг розраховувати хіба що на штат Київського військового округу. Головними суперниками, які претендували на владу в Україні, тепер стали Центральна Рада і ліві партії. Разом з тим, розуміючи, яке важливе значення для задіяння на свій бік солдатів Південно-Західного і Румунського фронтів мало національне питання, ліві російські партії в своїй агітаційно-пропагандистській роботі почали приділяти йому значно більше уваги. Особливо багато уваги національному питанню приділяли більшовики. Вони на словах обіцяли вирішити його, якщо прийдуть до влади, а насправді, як ми пізніше побачимо, більшовики його просто проігнорували і продовжили далі шовіністичну політику. Більшовики висунули багато демагогічних заяв і обіцянок про проведення соціальних реформ і негайного підписання миру у разі їх приходу до влади. Такі погляди приваблювали солдатські маси, які були змучені до крайності війною, незалежно від національності. Перед захопленням влади більшовиками в трьох корпусах Південно-Західного фронту – 6, 32, 34, де найактивніше проходила українізація, нараховувалось близько 2,5 тис. більшовиків і співчуваючих їм [21, с. 82]. У кінцевому підсумку це відіграло важливу роль в їх розпропагуванні.

Жовтень 1917 р. став рубежем розмежування політичних партій демократичного табору в Україні. 25 жовтня внаслідок збройного більшовицького перевороту в Петрограді Тимчасовий уряд був скинений. До влади прийшли більшовики.

Провідне місце в українській національно-визвольній боротьбі в період вересня–жовтня 1917 р. посідав військовий рух. Він розвивався по висхідній лінії, а формування українізованих частин у вирішальний спосіб спричинилося до розпаду колишньої імперської армії – єдиного інструменту, за допомогою якого Петроград намагався контролювати ситуацію в країні, зокрема, запобігати розвитку національних рухів на окраїнах Росії. Характерною особливістю українського військового руху цього періоду було те, що він у своєму розмаху досяг критичної межі, вилившись у масову українізацію військових частин в армії.

1. Яневський М. *Зі споминів // За державність*. – Каліш, 1932. – 3б. 2. Голуб П.А. *Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов /март 1917 – февраль 1918 г.* – К., 1958. 3. *Історія Українського війська*. – Львів, 1992. 4. *Нова Рада*. – 1917. 5. Дорошенко Д. *Історія України. 1917–1923. Доба Центральної Ради*. – Ужгород, 1932. – Т.1. 6. В.К. *Всеукраїнський Військовий Генеральний Комітет і Тимчасове правительство: Уривок зі споминів // Літературно-науковий вісник*. – 1923. – Кн. 5. 7. *Російський державний військово-історичний архів*. 8. Голубко В. *Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу*. – Л., 1997. 9. *1917 год на Киевщине: Хроника событий*. – Харьков, 1928. 10. *Робітнича газета*. – 1917. 11. Якупов Н.М. *Борьба за армию в 1917 г.* – М., 1975. 12. Дециньський Л.Є. *Революційні події на Південно-Західному, Румунському фронтах і Чорноморському флоті в 1917 – лютому 1918 р.* – Львів, 1982. 13. *Вісник Українського Військового Генерального Комітету*. – 1917. – № 19–20. 14. *Известия фронтотдела “Румчерода”*. – 1917. 15. Голуб П.А. *Большевики и армия в трех революциях*. – М., 1977. 16. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали*. – Т.1: *Сучасність*, 1983. 17. *Уривки зі “Споминів” гетьмана Скоропадського // Хліборобська Україна*. – Кн. 4. – 1922–23. – Відень. 18. Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918)*. – Ч.11. 19. Эрде Д. *Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации*. – М., 1927. 20. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. 21. Ткачук А.Г. *Крах спроб Центральної Ради використати українізовані військові формування в 1917 р.* // *УІЖ*. – 1967. – № 8.